

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ ԶԱՄՉԵԱՆԻ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ»Ի ԱՐՁԱԳԱՆԳԸ

«Նորանոր լուրք յածին աստ (ի Պոլիս), ի բերան քահանայից արտաքնոց, ի վերայ Վ. Հ. Միքայէլին... այլ ես այսպիսի ինչ եւեթ ծանուցանեմ ի տեղեկութիւն Գերյարգութեանդ, զի նախանձոտք բազում են նորա յոյժ, քանզի ոչ կարեն տանիլ անուան, զոր արդեամբք ստացաւ նա աստ ի մէջ ժողովրդեանն. նմին իրի ինքեանք սկսան խօսիլ՝ զոր յայլոց ցանկային լսել եւ ոչ լուան»¹:

Այս է կորիզը, սկիզբն ու վախճանը Չամչեանի հարցին որ Հ. Իգնատիոս Փափազեան կը խտացնէ քանի մը տողի մէջ. ասոր ապացոյցներն են յաջորդ բոլոր մանրամասնութիւնները՝ որ ընթերցողին դիմաց պիտի դնենք մի առ մի:

Երկու դպրոցներու պայքարն էր որ վաղուց սկսած էր եւ այժմ հասած էր գագաթնակէտի մը: Զօրաւոր ու տեսանելի էր «Աբբայեան»ներու մէջ կրօնականին հետ ազգային զգացումը, կաթողիկէ դաւանութեան հետ նաեւ Հայկականի պաշտամունքը. այն սկզբունքը որ Մխիթար Աբբայ տուած էր իր Միաբանութեան, թէ կրօնքը պէտք չէ զոհել ազգին եւ ոչ ազգը կրօնքին՝ սրբազան աւանդ մը եղած էր ամէն Մխիթարեանի, որու տիպար ներկայացուցիչը կը դառնար այսօր Չամչեան: Չամչեանի պաշտպանածը իրը չէր, այլ Մխիթարեան Միաբանութեան, հակառակ որ դժուարին անցքերու պահուն՝ Չամչեան ուզած է իր անձին վրայ առնել պատասխանատուութիւնը, ազատելու համար Միաբանութիւնը թշնամի ճիրաններէ:

Մխիթարեան այս տեսակէտը չէր կրնար լրիւ իւրացնել Փրոփականտա սորվող հայ կղերականը, որ նոյն շրջանին կը կոչուէր Գօլէնցի: Անոնք ծայրայեղ կերպով կ'ուզէին պաշտպանել Հռոմի եկեղեցւոյ

1. Հ. Իգնատիոս Փափազեան Պոլիսէն, 10 Փետր. 1796ին, առ Ստեփանոս Մելքոնեան Աբբայ (այսուհետեւ Ս.Մ.Ա.), Վենետիկ:

իրաւունքները, զոհելով անկէ դուրս ամէն տեսակէտ. Հայաստանեայց Եկեղեցին այնու որ լրիւ հաղորդակցութեան մէջ չէր Հոռոմի Եկեղեցւոյ հետ, հերետիկոս եւ հեքճուածող էր. Հայկական ու ազգայինը կ'անցնէր երկրորդական գիծի վրայ: Այս տեսակէտով Դպրոցեանները (Քօլէճցի) հաշտ էին լատին միսիոնարներու հետ, որոնց մնացորդները կը գտնուէին Պոլիս՝ Չամչեանի օրերուն:

Դպրոցեաններու համար Մխիթարեան Միաբանութեան բռնած դիրքը անհասկնալի էր. երկաթուղիի տարբեր գիծերու վրայ ըլլալով՝ երկու դպրոցները չէին կրնար հանդիպիլ իրարու: Անոնք չէին կրնար ըմբռնել թէ Մխիթարեանները Հոռոմի Ս. Գահին հաւատարիմ մնալով հանգերձ՝ չէին ուզեր ուրանալ թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին ալ գնուած էր Քրիստոսի արիւնով, եւ թէ հոն եւս պահուած է ազգային սրբազան աւանդութիւն մը, հոգ չէ որ ըլլային կէտեր որոնք կարօտէին մեկնաբանութեան, լուսաբանելով մերձեցնելու համար եկեղեցական լրիւ հաղորդակցութեան մը: Այս ուղղութեամբ գործած էր անոնց Հիմնադիրը Մխիթար Աբբայ, այս վախճանը ունենալով իր բոլոր հրատարակութիւններուն մէջ. նոյն այս հոգին կը շարունակուէր այժմ իր որդիներուն մէջ:

Դպրոցեան աշակերտները չըմբռնելով Մխիթարեան այս տեսակէտը՝ միշտ տարակոյսով նայեցան անոնց, ու նոյն իսկ երբ Ս. Ղազարի միաբանները ապացուցանելու համար իրենց կաթողիկէ մաքուր հաւատքը եւ Հոռոմի Աթոռին հաւատարմութիւնը, կատարեցին յայտնի հրատարակութիւններ, դարձեալ մեկնուեցան անոնք իբր կեղծաւորութիւն կամ առ երես գործելակերպ՝ հասնելու համար իրենց յետին նպատակներուն: Այս ըսին Մխիթար Աբբահօր, նոյնը կրկնեցին Մխիթարի որդիներուն թէ անոնք կը ձեւանան ուղղափառ, ծածկելու համար իրենց հեքճուածող ըլլալը, միշտ պահելով իրենց հաղորդակցութիւնը հերետիկոս Հայ Առաքելական Եկեղեցիին հետ:

Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ մեծագոյն ծառայութիւն մը մատուցանելու նպատակով է որ Դպրոցեան աշակերտները կը պայքարէին Մխիթարեաններու դէմ, եւ եթէ յաջողէին՝ մեծագոյն փառքը պիտի նկատէին: Սակայն երկինք թոյլ չէր կրնար տալ որ նման դէպք մը իրականանար Եկեղեցւոյ ծոցին մէջ, իրեն հաւատարիմ որդիներու հանդէպ:

Հոռոմ սորվող Դպրոցեան աշակերտներու յաղորդութեան յոյսը՝ բացի իրենց տեսակէտէն, նաեւ անկէ առաջ կու գար, որ անմիջական յարաբերութեան մէջ էին լատին կղերին եւ Հոռոմի բարձրագոյն իշխանութեան հետ. այս տեսակէտով որոշ է որ մեծ դեր ունեցած է մարդկային տարրը: Մխիթարի օրերուն՝ երբ ամբաստանութիւններ տեղացին Միաբանութեան եւ անոր Հիմնադիրին վրայ, Մխիթար. կանչուեցաւ Հոռոմ, լիով արդարացուց ինքզինքը, որովհետեւ Հոռոմի Գահը իբր մայր մը, չի դատապարտեր իր որդին, առանց լսելու անոր իրաւունքը-

ները: Մխիթարէ ետք չղաղրեցան ամբաստանութիւնները: Հռոմի դիւանը ճոխ է Միաբանութեան եւ անոր որդիներու հանդէպ աննպաստ թղթածրարներով, դպչելով անոնց հաւատքին անգամ, կասեցնելու համար Միաբանութեան ընթացքը: Հռոմի Գահը չտուաւ իր վերջին վճիռը: հարկը պահանջելուն երկար ու խիստ քննեց, ու ի վերջոյ յաղթանակեց ճշմարտութիւնը:

Այս է շուրջ երեք դարերու փորձառութիւնը Մխիթարի Միաբանութեան:

Ընդհանուր այս ակնարկէն՝ անցնինք քննելու մանրամասնութիւններ, պատմական մանր տուեալներ, առանց ուզելու նսեմացնել ոչ մէկ դէմք, այլ առարկայական կերպով թուելով փաստաթուղթեր՝ հանուած դիւաններէ:

* * *

1757 տարւոյն Մարտ ամսուն էր որ Կարապետ Զամչեան Պոլիսէն մեկնած էր Ս. Ղազար. այժմ հասած ենք 1795ի Յունուար ամիսը, երբ Ս. Ղազարէն Պոլիս կը մեկնի նոյն Կարապետը՝ դարձած Հայր Միքայէլ Զամչեան, յետ իրմէ առաջ դրկելու նոյն քաղաքը իր սուրհանդակը՝ եռահատոր Հայոց Պատմութիւնը: «Դղրդեցաւ քաղաքն ամենայն» կ'ըսէ Աւետարանը, երբ Յիսուս կը մտնէր Երուսաղէմ. նման է տեսարանը նաեւ այս պարագային, որու գուցէ անտեղեակ էր ինքը, Զամչեան:

Սպասողները բազմաթիւ էին. նախ Առաքելական Եկեղեցւոյ դըպիրներն ու տիրացուները, որոնք ձիթենիի եւ արմաւենիի ճիւղը առած՝ դիմաւորելու ելած էին. ապա Դպրոցեան աշակերտները, Անտոնեան միաբանները, ինչպէս նաեւ լատին միսիոնարներ՝ որոնց թիւը նուազած էր նոյն չրջանին. եւ հոսկ թրիեստի Մխիթարեանները:

Երկիւղածն Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Զամչեանի Պոլիս հասնելէն առաջ՝ գուշակելով թէ կրնար փոթորիկ մը սկսիլ անոր ժամանումով, որդիաբար թելադրանք մը կը կատարէ Մելքոնեան Աբբազօր. «աստ յայտնի եղեւ թէ Հ. Միքայէլն ելեալ է ի ճանապարհ գալ ի Կ. Պօլիս, եւ սկսան բազումք զբազում ինչ խօսիլ. Ֆրոնսայ մի թրիեստացիք, որք ասեն. Ոչ վասն այլոյ իրիք գայ, եթէ ոչ խօսեցի ինչ ինչ ի վերայ մեր. Ֆրոնսայ մի Լազարիստին պատրիք, եւ Ֆրոնսայ մի քօլէճցիք, որք են թշնամի Պատմագրքին, ասեն. Գիտեմք զի Պատմագրքովն հաճոյացաւ կողմանցն Հայոց, այժմ գայ զի ի ներքոյ ձեռաց միանալով ընդ Հայոց հալածանս յարուսցէ ի վերայ նոցա որք ընդդէմ գինեցան Պատմագրքին: Ահա այսոքիւք բանիւք զմիտս ոմանց պղտորեցին եւ պղտորեն: Յիրաւի, Գերյարգելի, այսպիսի բանք եւ զրոյցք ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ որոմք թշնամեաց, որք սերմանեն ի մէջ

միամիտ ժողովրդեան եւ մեք ոչ կարեմք առնել ինչ եւ ոչ զբերանս նոցա կարել. ապա զի՞նչ. ահա բովանդակ վախճան բանիցս այս է. մասնաւոր գիր մի գրեսցիք առ Հ. Միքայէլն եւ պատուիրեսցիք, զի մի՛ ինչ խօսեսցի ի վերայ Թրիեստացւոց, եւ թէ՛ ոք հարց(ց)է ինչ նմա՝ տացէ պատասխանի. Ես չունիմ ինչ տեղեկութիւն ի վերայ գործոց նոցա: Նոյնպէս եւ ի վերայ Պատմագրքին՝ եթէ՛ ոք եկեսցէ առ նա վիճել ընդ նմա՝ ասասցէ. Եթէ՛ ունիս ինչ տարակոյս ի վերայ ինչ իրաց՝ տուր ինձ գրով, եւ ես տաց քեզ զպատասխանին գրով: Եթէ՛ զայս ճանապարհ կալցէ՝ ի բազում զրուցաց մնամք զերծ»²:

Մելքոնեան պէտք չունէր այդ թելադրութիւններուն. ան գիտէր ու կը ճանչնար Չամչեանի խոհեմութիւնը, Միաբանութեան մէջ անոր ունեցած ծանրութիւնը, անոր բռնելիք ուղղութիւնը. այնպէս որ հարկ չի զգար գրել այդ նամակը: Միւս կողմէ ստացած էր երկար փորձառութիւն եւ տեղեակ էր որ Լազարիստներու եւ Դպրոցեաններու գործելակերպը՝ թշնամութենէ աւելի միամտութիւն էր, որոնք աղմկելով՝ աւելի ընդարձակած պիտի ըլլային հարցերը, պատճառ դառնալով որ դե՛ռ աւելի հետաքրքրական դառնար Չամչեանի անձը³:

Չամչեան կը մտնէ Պոլիս 1795ի Ապրիլ ամսուն, ու մթնոլորտը կը գտնէ պղտոր: Դպրոցեաններ լուր տարածած էին թէ տարի մը չանցած պիտի յաջողին կեղեկասահ ընել զինքը. լատին կղերէն ուսանք կը պատրաստուին պայքարելու, ուրիշներ կը շրջապատեն զինքը՝ առանց համարձակելու մերձենալ վիճելի նիւթերու⁴:

2. Հ. Յարութիւն Մաղաբեան Պոլիսէն, 9 Ապրիլ 1795ին, առ Ս.Մ.Ա., վեներտիկ:
3. «Լաճաբիստայ փատրիք եւ ոմանք զօլէճցիք, որք թշնամի են Պատմագրքին, կարի միամիտք պարտին լինել, զի յայնպիսի կարծիս գնան ի վերայ Հ. Միքայէլին. նախ զի թշնամութիւն նոցա ի վերայ Պատմագրքին ոչինչ վնաս հասուցանէ, ոչ մեզ եւ ոչ Պատմագրքին, ուստի որչափ կամին թշնամասցին. զի պասն նոցա ոչ շարադրեցաւ գիրքն այն, այլ վասն ազգին, եւ գնօղքն զայն ոչ են ինքեանք՝ այլ ազգն. եւ ազգն գնէ զայնս, ընթեռնու եւ օգտի, եւ շարադրօղն եւ տպօղն՝ վախճանին իւրում հասանի. ուստի չմնայ պատճառ հալածանս յարուցանել ընդդէմ թշնամեաց Պատմագրքին. մանաւանդ Հայր Միքայէլն չնորհակալ եւս լինի զթշնամեաց Պատմագրքին իմնապէս առիթ եղեւ, զի ազգն առաւել զբզոքեալ գնել եւ ընթեռնու: Բաց յայսցանէ, միթէ՛ Հ. Միքայէլն եւ մեք այնչափ անզգամք եղաք, զի տացուք հալածանս յարուցանել, եւ լինիլ պատճառ անբաւ մեղաց». «Ս.Մ.Ա., 23 Մայիս 1795ին, առ Հ. Յարութիւն»:
4. «Աստ հռչակ հարեալ են զօլէճցիք, թէ ի գալ Հ. Միքայէլին՝ տեսցի բազում ինչ, եւ թէ կեղեկասահ լինիցի յետ միոյ տարւոյ, սաղտամսաղայ զամ հոս չեն ապրեցներ, չուտով ճամբայ կը գնեն եւս. եւս: Փատրիք սրեալ են փոշտալ ունին առ իս, եւ ինձ մնայ ասել լեպլէ: Որտորք բանից ժողովեցան առ իս, եւ ոչ կարացին որսալ բանս, այլ եւ ոչ իսկ մերձենալ յայն նիւթ. Թերեւս այժմ երակաշօչափ լեալ՝ պատրաստեսցեն զնիշտրակն: Անունն Յիսուսի օգնական լինիցի ինձ՝ պահել անարատ եւ քաղցած». (Հ. Միքայէլ Չամչեան Պոլիսէն, 10 Մայիս 1795ին, առ Ս.Մ.Ա.):

Լազարիստներու մեծաւոր «Միւսիւ Վիկէն»

Սահակ Վրդ. Սոփիայեան, որ 1795 թուականին կը ճանչցուի իբր վիգար հայ կաթողիկէ համայնքին, Դպրոցեան աշակերտ եւ բարեկամ Միաբանութեանս, կը հաղորդէ Հ. Յարութիւնի թէ «քանի մի աշխարհականք միացեալ են գրել թուղթ ամբաստանութեան առ Ս. Ժողովն, ի քանի մի զլսոց, ցուցանելով թէ կրօն ձեր չէ թէ միայն չէ օգտակար ուղղափառ ազգին Հայոց՝ այլ եւ վնասակար, թէ՛ ի կողմանէ հաւատոյ եւ թէ ի կողմանէ բարի վարուց»։ Եւ առաջ բերած ապացոյցներէն մէկն է «Պատմագիրքն Հ. Միքայէլին, ցուցանելով թէ յորում միշտ ջատագովէ զհայս եւ վատարանէ զլատինացիս»⁵։

Այս շարժումին զխաւորներէն մէկն էր Լազարիստներու Մեծաւորը, ճանչցուած Միւսիւ Վիկէն անունով։

Հ. Իգնատիոս Փափազեան, որ Զամչեանի հետ ժամանած էր Պոլիս, քաղաքավարութեան համար այցելութիւն մը կու տայ Միւսիւ Վիկէնին, որ իսկոյն խօսք կը բանայ Զամչեանի Պատմութեան մասին, պարզելով իր տեսակէտը։ Փափազեան գրաւոր կերպով կը խնդրէ այդ ամէնը, որպէսզի «ծանիցէ զսխալանս իւր Հ. Միքայէլն եւ մարթասցի ուղղել. ետ պատասխանի սպառնական. Տեսլիք, ասէ, ի մօտոյ զամենայն։ Եւ ես ասեմ. Բարի է, պատրաստ եմք մեք ուղղել զսխալանս մեր»։ Ապա Վիկէն կը յայտնէ իր զարմանքը թէ ի՞նչպէս Ս. Ղազարի այնքան միաբաններէն ո՛չ ոք տեսած էր Հ. Միքայէլի սխալները, անոր մոլար ուղղութիւնը։ Փափազեան կը համարձակի ըսել. «... լուաք զի ոմանք հերետիկոս անուանեալ են զնա. եւ նա վաղվաղակի, իբր զգոյ սիրտը դոդ, ասէ ցիս. Բաւ լիցի, ես ոչ կոչեմ զնա։ Բայց յետոյ հարեալ ի խղճէ մտացն, խոստովան եղեւ թէ այո, միանգամ եւ երկիցս կոչեցի զնա հերետիկոս, ասէ, այլ հարկ ստիպեաց առնել, զի ոմանք, ասէ, ի հերետիկոս Հայոց կամէին դառնալ յուղղափառութիւն ի ձեռն իմ, եւ յուսուցանել անդ նոցա զուղիղ հաւատս, ի հաստատութիւն մոլորութեան իւրեանց բերէին, ասէ, զվկայութիւն ի Պատմութենէ գրոց անտի Հ. Միքայէլին»⁶։

Միւսիւ Վիկէնի ուսումնասիրութեան արդիւնքը այն էր թէ Զամչեանի Պատմութիւնը լեցուն էր մոլորութիւններով, որու համար ունի երկու զօրաւոր ապացոյց. նախ՝ որ Զամչեան կը պատմէ Գրիգոր անունով մանուկի մը Տաթևի մէջ «նահատակուած» ըլլալը. հայ հերետիկոս մը չէր կրնար նահատակուիլ. եւ երկրորդ՝ որ Յովհան Օձնեցի Սուրբ Աստուածը կ'երգէր յանուն Որդւոյ⁷։

5. Հ. Յարութիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 9 Օգոստ. 1795, առ Ս.Մ.Ա., Վեներտիկ։

6. Հ. Իգ. Փափազեան Պոլիսէն, 10 Օգոստ. 1795ին, առ Ս.Մ.Ա., Վեներտիկ։

7. «Վիկերն գտեալ է երկու ինչ ապացուցանել թէ կայ մոլորութիւն ի Պատմութեան

Միևսիւ Վիկէնի Պոլսոյ մէջ կատարելիք հոգեւոր առաքելութեան առաջին արգելքը Հայոց Պատմութիւնն էր, որու տեղեակ էր Չամչեան. «վայրենին այն Վիկէն հռչակ հարկանէ յամենայն տեղիս. Մարթ էր ինձ, ասելով, զամենայն հայս յուղղափառութիւն վերածել, եթէ Չամչեանն այն չէր երեւեալ. աւասիկ, ասէ, տիրացու մի հաւանեցաւ ուղղափառ լինել, բայց ընթեռնուլ նորա զհերետիկոսական գիրս Չամչեանին այնորիկ՝ փոխեաց զմիտս իւր եւ հաստատեցաւ ի մոլորութեան իւրում»⁸:

Յովսէփ Արքեպ. Արղութեանց կը յանձնարարէր իր հօտին զգուշանալ Չամչեանի Պատմութենէն, որու ընթերցումը կ'առաջնորդէր թողով Հայաստանեայց վաղեմի հաւատքը՝ ընդգրկելով ուղղափառութիւնը. Միևսիւ Վիկէն գործնական կերպով կը տեսնէր թէ նոյն Պատմութիւնը հոգիները կը հաստատէր չարին մէջ, արգելք հանդիսանալով ուղղափառութեան: Այս հակասութեան եզրակացութիւնը կը հանէ ինքը, Չամչեան, տաճկական առածով մը յայտնելով իր միտքը. Պիրի Էմին, պիրի տայըմ, Էմինսինտէն ալտըմ փայըմ⁹:

Միևսիւ Վիկէնի հարցը կը փակուի շուտով, որովհետեւ սա 1790 թուականին Պոլսոյ մէջ կը բանայ տպարան, սպառնալով Մխիթարեաններէն՝ դիւրագին տպել ու ծախել գիրքեր, զրաւելու համար հրապարակը: 1796ին կ'իյնայ պարտքերու ներքեւ ու հազիւ կը յաջողի ազատել ինքզինքը պարտատէրներու ձեռքէն, փախչելով Արեւմուտք:

Առաջին ամբաստանութիւնը

Արդարացի կերպով Չամչեան կը խորհրդածէ գրելով. «Աստ (ի Պոլիս) ոչ է հնար խօսիլ ինչ ի ջատագովութիւն ազգին ըստ լաւութեան մասին, այլ ըստ յոռութեանն. ո՞ր կարօղ իցէ ասել թէ այս ծէս Հայոց է բարի եւ այն ուղիղ, ո՞ր կարէ ասել Աստուած ողորմի հոգւոյն. ո՞ր կարէ ասել թէ սա որ ետ զանձն ի մահ վասն Գրիստոսի՝ հասեալ իցէ փրկութեան. Հէռթիբօս է, ասեն, զիա՞րդ ունիցի մասն փրկութեան»¹⁰:

Հայոց. մի՞ զի գրի անդ թէ մանուկն Գրիգոր ի Տաթևոյ նահատակեալ իցէ, եւ զիա՞րդ ասի այս, որովհետեւ հայ էր նա, եւ գնացեալ էր յուխտ յեկեղեցին Հայոց ի Սուրբ Կարապետ: Եւ միւս եւս, զի գրի անդ թէ Յովհան Իմաստասէր յառաջն խաչեցարիւ երգէր զՍուրբ Աստուածն ի Դէմս Որդւոյ, եւ զիա՞րդ ասի այս, որովհետեւ անհնարին է ուղղափառ մարդոյ խաչեցարիւ երգիք» (Հ.Մ.Ձ. 10 Մարտ 1796ին, առ Ս.Մ.Ա.):

8. Հ.Մ.Ձ. Պոլիսէն, 10 Նոյեմբ. 1795ին, առ Ս.Մ.Ա., Վենետիկ:

9. Անդ:

10. Անդ:

Զամչեան Պոլիս մտնելուն, բարեկամներ իր ականջը կը հասցնեն ընդհանուր հոգեվիճակ մը, որ ստեղծուած էր իր շուրջ՝ «Գիտե՞ս Վերապատուելի, Վիկերն սրեալ է զատամուռնս իւր՝ խածատել զքեզ՝ Յովհաննէս Վրդ.ն սպասէր զալստեան քում՝ զի վիճեացի ընդ քեզ՝ փատրի Ֆռանչեսկոն գլուխ շարժէ ի վերայ քո. հէլէ մէկ մը թող զայ՝ ես իրեն ցուցանեմ իր ինչ ըլլալը... ըստ սոցին եւ այլք։ Իմ պատասխանի այս եղեւ. Երանի թէ ցուցանէին ինձ զսխալանս իմ եւ ես ուղղագրէի եւ շնորհակալ լինէի զնոցանէ։ Տահա պիտի գան. Նէ կիլիմ վար, մէ կիտիմ»¹¹։ Ճիշտ է, ո՛չ եկող կար եւ ոչ գացող, սակայն Զամչեանի քայլերը հսկողութեան տակ էին, եւ հազիւ տարի մը չանցած՝ ահա առաջին ամբաստանութիւնը։

1796ի Յունուար ամսուն, Սահակ Վրդ. Սոփիալեան, գլուխ եւ պատասխանատու Դպրոցեաններու, կանչելով Հ. Գէորգ Ապտուլահեան՝ կ'ըսէ երեսն ի վեր. «Ձեզի սանկ նանկ կըսեն նէ, հախ ունին. իշտէ Հ. Միքայէլը գնացեր է ի տեսութիւն Մինաս աղային ի հիւանդութեան նորա. գիտես որ Մինաս աղան հերետիկոս է։ Հարցուցեր է Մինաս աղայն. Ի՞նչ կ'ըսես Վարդապետ, ես աս հիւանդութեանս մէջ իմ աս հաւատքովս մեռնիմ նէ, փրկութեան կը հասնի՞մ մի։ Ան ալ ճուղապ տրվեր է. Միթէ դու քրիստոնեայ չե՞ս որ չփրկվիս, քան զքու հաւատքդ ալ ի՞նչ հաւատք կուզես. մի՛ վախնար, փրկելով փրկիս»¹²։

Այս ամբաստանութիւնը կը յօրինուի ի հաշիւ Զամչեանի, առանց ունենալու դրական ոչ մէկ հիմ։ Զամչեան երբ կը լսէ թէ Սահակ Վրդ. ըսած է «Հ. Միքայէլը եկաւ չեկաւ սկսաւ խռովութիւն ձգել»¹³, կ'ուզէ հարցին մինչեւ խորը երթալ. կը պահանջէ ատենական դատաստան, ուզելով տեղւոյն վրայ լսել նոյն ամբաստանութիւնը. հակառակ պարագային՝ կը սպառնայ գրել բարձրագոյն ատեանին, որովհետեւ «չունիմ ինչ եւ ոչ հիւլէ մի յանցանաց յայսմ իրողութեան, ո՛չ Մինաս տեսեալ է իմ եւ ոչ զվկայն... վեց ամսով յառաջ երկիցս տեսի զՄինասն ի տան եղբոր իւրոյ, որ եւ առաջի բազում անձանց երդմամբ վկայեաց. դու կակղցուցիր զմեզ, Վարդապետ, եւ ես ետու պատասխանի. Երանի թէ այնչափ կակղնայիք՝ որ մէօհիւրի ալ գայիք»¹⁴։

Զամչեան կը դիմէ հերետիկոս Մինաս աղային¹⁵, եւ իմացնելով կացութիւնը կը խնդրէ անկէ ճշմարտութեան յայտարարութիւնը, ըս-

11. Ամդ։

12. Հ. Մ. Զ. Պոլիսէն, 25 Յունվ. 1796ին, առ Մ. Մ. Ա., Վենետիկ։

13. Հ. Մ. Զ. Պոլիսէն, 10 Փետր. 1796ին, առ Մ. Մ. Ա., Վենետիկ։

14. Հ. Մ. Զ. Պոլիսէն, 25 Յունվ. 1796ին, առ Մ. Մ. Ա., Վենետիկ։

15. «Իբրեւ տեսի թէ յիմարութեամբ խօսի (Սահակ Վրդ.ն), ազգ արարի Մինաս աղայի ձեռամբ միոյ բարեկամի, թէ զայս ինչ եւ զայս խօսեցեալ է քո վասն իմ։ Եւ նա գրեաց առ իս գիր, եւ եցոյց թէ սուտ է այն ամենայն։ Այժմ զայն գիր Մինասին ունիմ յանդիման առնել դժմենոյն այնորիկ, եւ ապա ցուցանել եւս Նպիսկոպոսին

ստորագրուած ու կնքուած: Մինաս աղայ 11 Փետր. 1796ին կու տայ իր իսկ ստորագրութեամբ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

Տեղեկացա ումնմնէ վասն այնր բանի թէ հեգս խնդիր արարեալ իցեմ տէրութենէդ վասն ուղղութեան իմոյ դավանութեանս, թէ ըստոյգ է թէ ոչ: Գիտասցէ տէրութիւնդ, ամենեւին շիւսի չէ ունեմ Հայոց եկեղեցւոյ ճշմարտութեանն. միթէ մինչի ժամանակի տեսութեան տէրութեանդ թէութեան եւ ուսանատութեան մէջ էի. քաւ լիցի: Մէկ անգամ հրամանքդ տեսի, ուրիշ քաղաքական գրուցք եղեւ, ամենեւին հաւատոյ մասանց գրուցք չեղեւ կամ ծառադ այսպիսի բան չի հարցուցի, հրամանքդ ալ չի խոսեցար. ես ալ այլոց թէ՛ արանց եւ թէ կանանց այսպիսի գրուցք չեմ արարեալ: Իրաւի ամօթ է այսպիսի պատճառներով բերան առ բերան խոսել եւ այլքն բամպասել. Աստուած ամենեցունցս շնորհ տացէ: Գիտասցէ տէրութիւնդ որ ես շնորհակալ եմ դավանութեանէս եւ ծիսէս, այլոց խրատի եւ քննութեան կարօտ չեմ: Այսու իմանալով լեր ողջ. քաւ է:

1796^թ փետրվարի 11

Նուաստ ծառայ
Մինաս Յօհաննիսեան

Ձամչեան գրաւոր աղերսագիր կը ներկայացնէ Սահակ Վրդ.ի, խնդրելով որ այս հարցը քննուի: Սահակ Վրդ. կը պաշտպանէ ինքզինքը ըսելով թէ հակառակ որ երեք վկաներէ լսած է թէ իրապէս Մինաս աղայի հետ կատարուած է նման խօսակցութիւն, սակայն ինք չ'ուզեր կանչել այդ վկաները, հարցը չբորբոքելու համար, այլ աւելի կը հաւատայ մէկ քահանայի՝ քան երեք «հերձուածողի»:

Տեսնելով թէ հարցը կը յետաձգուի, ամիս մը ետք Ձամչեան դարձեալ գրաւոր կը ներկայանայ Սահակ Վրդ.ի.

Յարգապատիւ Մեծի Վիգարի խոնարհական համբուրիւ,
ողջոյմ սրբութեան, աղերս որդիական

Ակն ունէի գտանել ի սրբութենէդ գկատարումն խնդրոյս, գորյանցելում ամսեան ընծայեցի առաջի ձեր, ձեռամբ վ. Հ. Գեորգիմ Ապտուլաեան: Այլ տեսեալ թէ անագանցաւ այն յոյժ, ստիպեցայ վերստին աղաչել գսրբութիւնդ այսու աղերսագրով, եւ թախամանօք կրկին պաղատիլ, զի ըստ խնդրուածոց իմոց դատաստան ուղղեսցիք ի

եւ առաջարկել եւս թէ ընդէ՞ր ոչ կոչէ յատեան զսոխսն իմ, կամ գոնէ ընդէ՞ր ոչ յանդիմանէ զնոսս. այս է գործ բրդազգութեան մօրուաց նորա». (Հ.Մ.Զ., 25 Փետր. 1796ին, առ Ս.Մ.Ա.):

վերայ ամբաստանութեանն, զոր ամբաստանեցին զինէն ոմամք, թէ ի հարցանել ցիս Մինաս աղային Յովհաննիսեան. ինչ կըսես, Վարդապետ, ես իմ դաւանանքովս մեռնիմ նէ, փրկութեան կը հասնի՞մ թէ չէ. պատասխանեալ իցեմ՝ այո:

Աղաչեմ, Հայր սուրբ, մի՛ յօրէ յօր ձգեսցիք գայս դատաստան, այլ խնամ՝ ունիջիք փութով վնարելոյ, զի այսու սրբեսցի կեղտ եւ արատ անուան իմոյ, որում պարտական եմ լինել ջատագով. մանաւանդ զի անդամ եմ Հասարակութեան, որ ոչ կարէ տանել այսպիսի գրպարտութեան: Եւ այժմ սպասելով ակնարկութեան հրամանի սրբութեանդ, մնամ պատրաստ յամենայնի

Ի Փետրվարի 25, 1796

նուաստ ծառայ

Ի Խալաթիա

Հ. Միքայել Վրդ. Զամչեան

Սահակ Վրդ. դժուարութեան մատնուելով՝ կը կանչէ Հ. Գեորգը ու կը յայտնէ իր զայրոյթը. «Ի՞նչ կուզէ ինձմէ Հ. Միքայէլը, աս ինչ է»: Ստեփան Վրդ. Աւգեր, տեսնելով թէ հարցը կը ծանրանայ, կը միջամտէ ըսելով. «Եթէ անսայք ինձ՝ դադարեալիք ի խնդրոյ այտի, զի կատարած այդը ոչ երեւի բարի»¹⁶, ակնարկելով թէ տարբեր տեսանկիւնէ՝ մեծապէս կրնայ վնասուիլ Զամչեան: Հարցին մէջ կը մտնէ Տիմոթէոս Վրդ., որ բարեկամաբար կ'առնէ Հ. Միքայէլի ձեռքէն Մինաս աղայի Յայտարարութիւնը ըսելով. «Ա՛լ դու բան չունիս, դու հանգիստ կեցիր, ես կ'ոգգամ, եւ ինչ որ պէտք է նէ կընես»¹⁷, ու այս կերպով կը ջանան փակել այս հարցը:

ԱՅՍ հարցը կը փակուի, բայց ո՛չ Զամչեանի հարցը, որ բաց կը մնայ մինչեւ անոր մահը:

Առաքելական եկեղեցւոյ որդիներու դիրքը

Զամչեան Պոլիս մտնելէ առաջ, տեղեակ էր թէ իր «Պատմութիւն»ը հրաչքներ գործած էր հոգիներու մէջ, ստեղծելով հոգեկան տրամադրութիւն, որ կ'առաջնորդէր համերաշխութեան եւ սրտերու միութեան: Զամչեանի աշակերտներէն Հ. Փիլիպպոս Խոճիկեան, 1792ին Պոլիսէն անցնելուն կը հաւաքէ նոյն օրերու ազգայիններու տրամադրութիւնները ու կը հասցնէ Վենետիկ իր դաստիարակին. «Ի ձերոց վաստակոց պտուղ՝ ձեզ յարացոյց եղից առաջի. քանզի պատմեցին յունկն իմ յողովք՝ լուեալ ի Հայոց, իբրու ասել նոցա, եթէ որպէս երեւի՝ բռնադատիմք զքաղկեդոնեան ժողով ընդունել»¹⁸:

16. Հ.Մ.Զ. Պոլիսէն, 10 Մարտ 1796ին, առ Ս.Մ.Ա., Վենետիկ:

17. Անդ:

18. Հ. Փիլիպպոս Խոճիկեան Պոլիսէն, 19 Դեկտ. 1792ին, առ Հ.Մ.Զ., Վենետիկ:

Պոլիս հասնելուն, եկեղեցականներ, մեծամեծ ամիրաներ, տիրացուներու բազմութիւն մը՝ կ'ուզեն առանձին տեսակցիլ իր հետ, լուսաբանութիւններ խնդրելու, խօսելու զանազան հարցերու մասին, ու ասոնցմէ աւելի՝ «Չամչեան»ի հետ տեսակցած ըլլալու պատիւը զգալու համար:

Այս հանդիպումներէն առաջինն ու պաշտօնականը կարելի է համարիլ Պալատեցի Տիրացու Գէորգի հետ եղածը: Գէորգը գրաւոր կերպով ժամադրութիւն առնելէ ետք, 1795 Յունիս ամսուն մէջ Չամչեանց տունը կը հանդիպի Պատմաբանին, ու խօսակցութիւնը կը տեւէ ամբողջ վեց ժամ: «Զարմացոյց զիս, կը գրէ Չամչեան, ի խօսիլ իւր ի վերայ Կրօնիս մերոյ, զի բարձրացոյց մինչեւ յերկինս, վկայ կոչելով զազն համօրէն: Խօսեցաւ ինչ ինչ եւ ի վերայ «Պատմութեան»։ Ես, ասէ, գերադոյն համարիմ զայս գործ քան զամենայն. անուն հեղինակին, ասէ, մեծ է յոյժ այժմ, բայց յետ 30 եւ 40 ամաց՝ առաւել եւս մեծասցի: Այս մեծութիւն անուան, ասէ, ստիպէ զբազումս, մանաւանդ թէ զամենեսին՝ տեսանել զքեզ եւ խօսիլ ընդ քեզ, որոց մին էի, ասէ, ես: Միջնորդ եղեւ ապա եւ ստիպեաց զիս, զի ի տան Փեղմոնի տեսցէ զիս Շնորհք ամիրայն, եւ այլուր հաճի Միմոնն, եւ այլուր այս ոք եւ այն ոք: Մի՛ ինչ, ասէ, կասկածիր, զի դու ի նոսա հաճեսցիս եւ նոքա ի քեզ, եւ ոչինչ վնասակար զրոյց հնչեսցի արտաքս»¹⁹:

Կարելիին չափ Չամչեան կը զգուշանայ ժամադրութիւններէ, յատկապէս եկեղեցական անձնաւորութիւններու հետ խօսելէ, որովհետեւ սա տեղի կրնար տալ ծուռ մեկնութիւններու: Կը պատմէ Չամչեան թէ կարգ մը Տէր Հայրեր եւս կը փափաքին տեսակցիլ իր հետ, որոնցմէ հետու կենալով հանդերձ՝ չի յաջողիր խուսափիլ Տէր Եսայիէ մը, «որ ըստ ամենայնի հակառակ ուղղափառաց» էր: Սա նախ կ'ուզէ համբուրել Չամչեանի ոտքը, ու ընդդիմութիւն գտնելով՝ երեք անգամ կը համբուրէ անոր Ս. Աջը: Ժամ մը տեսակցութենէ ետք, հրաժեշտի պահուն, դարձեալ երեք անգամ կը համբուրէ Չամչեանի Ս. Աջը, կը դնէ աչքերուն, հառաչանքներ արձակելով²⁰:

Հայ ամիրաներու համակրանքն ալ մեծ էր Չամչեանի հանդէպ. դեռ նոր Պոլիս մտած, տիրացու մը, որու անունը դիտմամբ կը ծածկէ Չամչեան, կը հաղորդէ իրեն թէ «մեծամեծ ամիրայք» կ'ուզեն տեսակցիլ, եւ հոգեպէս այնպէս տրամադրուած են որ «պատրաստ են

19. Հ.Մ.Զ. Պոլիսէն, 25 Յունիս 1798ին, առ Ս.Մ.Ա., Վենետիկ:

20. «Ոմանք ի տէրտէրից հայոց կամեցան խօսել ընդ իս, այլ ես առ խորշելոյ ի խապախտութեան արանց, ոչ առի յանձն. եւ սակայն մին յայնցանէ Տէր Եսայի անուն, երեւելի բանիւ եւ գրով եւ ըստ ամենայնի հակառակ ուղղափառաց միջնորդութեամբ բարեկամաց ոմանց եկեալ... կամեցաւ համբուրել զոտս իմ, եւ յոչ թողուլս համբուրեաց երիցս զալ իմ. եւ յետ ժամ մի խօսելոյ ի մեկնեն յինչն դարձեալ երիցս համբուրեաց զերկուս ձեռս իմ եւ եզ ի վերայ աչաց իւրոց, հա-

ընդունիլ զամենայն զոր ասես»²¹։ Սկզբնական շրջանին Չամչեան «առեալ ջահի ձեռս՝ զշրջահայեցութիւնն», կը գրէ նոյն նամակին մէջ, չ'ուզեր կանխել ժամանակները։ Տարուան մը ընթացքին մեծագոյն զգուշութեամբ կը տեսակցի անոնց հետ, ու գրեթէ հայ ամիրայ չի մնար քաղաքը՝ որ խօսք փոխանակած չըլլայ Չամչեանի հետ, միշտ խօսակցութիւնները փակելով՝ այնպիսի կերպով՝ որ դիմացիներուն մէջ մնար ծարաւ կրկին հանդիպելու։ Չամչեան կը համադրէ իր տպաւորութիւնները՝ գրելով. «ընդ այսչափ անձանց խօսեցայ, եւ տակաւին սեօզաղնար մարդ մի ոչ գտի ի ստամպօլցւոց. յօտարաց զբազումս տեսի, մանաւանդ յաճեմից, յուղղափառաց եւ ոչ մի։ Ի Հայոց գերագոյն գտի զհաճի Սիմոնն, որ յայժմու ժամանակիս նա է մեծն Հայոց առաւել քան զՇնորհք Մկրտիչ ամիրայն, այր նուրբ եւ նրբաբան... , ընդ սմա ոչ երբեք կամէի խօսել ես, բայց յանկարծ գտայ, զի լուեալ թէ ի տան Մանաս աղային եմ՝ եկն անդը գիշերայն»²²։

Տեսակցութիւններու շարքին Պոլսոյ Պատրիարքը, Զաքարիա, լուր կը դրկէ Չամչեանի, ժամադրուելու համար։ Այս քայլը չափազանց էր այդ ժամանակներուն համար. երբ միայն ընդդիմադիր չըլլալուն համար լեզուներ կը համարձակէին խօսիլ անկաշկանդ, ինչ պիտի ըլլար երբ հեքիմիտներու գլուխին հետ փոխանակուէր ողջոյնը։ Այս ամէնը Չամչեան լաւ գիտէր, այնպէս որ «սաղտանսաղայ հանդերձ կեդծաւորեալ խոնարհութեամբ՝ զանկարութիւն եղի առաջի եւ զանարժանութիւն անձինս»²³։

Պաղտատէն, Յովհաննէս Վրդ. Յարութիւնեան, Դպրոցեան աշակերտ, իր 24 Յունուար 1810 թուակիր նամակով հետեւեալ լուրը կը հաղորդէ Չամչեանի. «Աստանօր Գրպօ. Յակոբոս Արքեպ. Նուիրակ էջմիածնի, յետ դարձին իւրոյ ի հնդկաց, որ եւ անուանեցաւ զարդիս ի կաթողիկոսութիւն էջմիածնի, որ եւ յոյժ բարեկամ է ի վաղուց հետէ, որպէս էր եւս Եփրեմ Վրդ.ն, որ է այժմ ի յԱշտարխան, որ եւս հրաւիրեցաւ կաթողիկոս լինել, թէպէտեւ հրաժարեցաւ, եւ Յակոբոսն՝ զամենայն մասունս մեր սուրբ հաւատոյ ընդունի, եւ հրամանոցդ մեծապէս ջատագով է»։ Չունինք այս նամակին բնագիրը, այլ միայն օրինակութիւնը՝ Չամչեանի 25 Մայիս 1810 թուակիր նամակին մէջ, ուղղուած Ազոնց Աբբահօր։

Ամէնէն աւելի սիրալիր եւ տաք ընդունելութիւնը կը կատարեն Պոլսոյ տիրացուները, այսինքն վարժապետներն ու գրականութեամբ

ռաչելով ի սրտէ, առաջի բազում անձանց»։ (Հ.Մ.Զ. 25 Մայիս 1796ին, առ Ս.Մ.Ա.)։

21. Հ.Մ.Զ. Պոլիսէն, 10 Մայիս 1795ին, առ Ս.Մ.Ա., Վենետիկ։

22. Հ.Մ.Զ. Պոլիսէն, 25 Փետր. 1796ին, առ Ս.Մ.Ա., Վենետիկ։

23. ԱՌդ։

զբաղող դասակարգը, որոնք բոլորն ալ կարգացած էին «Հայոց Պատմութիւն»ը եւ իւրացուցած Չամչեանի տեսակէտները: Իբր երախտագիտութեան ցոյց մը ընդունելու ենք Տիրացու Աւետիս Թիւրապեանի Չամչեանի ուղղուած սա տողերը, որու կ'ընկերանար երկու թաշկիւնակ. «Զարփիասարաս Սրբութեանդ յիմացականիս յակն ճառագայթեալ, ուստի եւ ի նշան որդեգրական սիրոյ՝ զերկ թաշկիւնակս բեհեզեայ, զփոքր նուէր ըստ փոքրկութեանս ընծայեալ, հայցեմ ըստ մեծի իմաստիցդ մեծապէս ընդունել»²⁴:

Այս թուականներէն (1795) շատ առաջ Ս. Ղազարի մէջ սկսած էր ծայր տալ մտահոգութիւն տպելու նոր Աստուածաշունչ, համեմատութեամբ ձեռագիրներու. սա գլուխ պիտի հանէր Հ. Յովհաննէս Չոբանի 1805ին. սակայն գործին պատրաստութիւնը կը պարտինք ամբողջ Միաբանութեան, ինչպէս սովոր է: Չամչեան Պոլիս մտնելուն կ'ուզէ օգտագործել տիրացուներու բարեացակամութիւնը, որոնք կը խոստանան բերել տալ էջմիածնի ընտրելագոյն Աստուածաշունչի օրինակը, տպագիր օրինակի մը վրայ անցնելու ձեռագրական տարբերակները. դժուար է սակայն հաւատալ որ տիրացուներ իրագործած ըլլան խոստումը, որովհետեւ թէ՛ նամակներու մէջ կը պակսի անոնց իրագործած ըլլալու լուրը եւ թէ՛ դրական կերպով բացակայ է 1805ի Աստուածաշունչին մէջ:

Տիրացուներու մտերմութեան իբր չափանիշ կրնայ ծառայել սա միջադէպըն ալ: Չամչեան իր սեփական տան մէջ յանկարծական այցելութիւն մը կ'ունենայ երեք տիրացուներու, որոնցմէ մին կազմած է վեցլեզուեան բառարան մը, ու կը փափաքի Չամչեանի միջնորդութեամբ լրկել Վենետիկ՝ տպագրելու համար: Չամչեան յանձն կ'առնէ եւ կը խոստանայ կատարել անոր փափաքը. վկաներու ներկայութեան գրաւոր կերպով կը հաստատէ ըսածը, որ եթէ կատարելու չըլլար՝ պարտական պիտի մնար որոշ գումարի մը հետ՝ տալ նաեւ Վենետիկ տպագրուած գիրքերէն մէկական օրինակ: Չամչեան լաւ ըմբռնած էր տիրացուներու հոգեբանութիւնը ու մեծամտութիւնը, գիտէր որ այդ ամէնը «միայն խօսք է, լափ տըր, ոչ խոստումն կայ եւ ոչ այլ ինչ, զի եւ խնդրողն կարծած թէ՛ հունէր զայսպիսի կամս, այլ միայն այսու առթիւ կամէր խօսիլ ընդ իս եւ բան ծախել, թէ աշխատեալ իցէ յայսպիսի գործս»²⁵:

Պոլսոյ տիրացուներու տրամադրութեան մասին Չամչեան դրական տպաւորութիւն կազմած է. «այսօքիկ տիրացուք, զորոց զանուանս պարտաւորեալ եմ կնքեալ պահել, հայք են, եւ ի հայութեան կան վասն ոչ կարելոյ բաժանիլ յեկեղեցւոյ իւրեանց, ապա թէ ոչ հարիւրաւոր

24. Աւետիս Թիւրապեան Պոլիսէն, 28 Յունիս. 1796ին, առ Հ.Մ.Զ., Պոլիս:

25. Հ.Մ.Զ. Պոլիսէն, 10 Յունիս 1796ին, առ Ս.Մ.Ա., Վենետիկ:

ընկերքը առ մեզ դառնային անտարակոյս. թողցուք զհետեւանս այսպիսի դարձի սոցա»²⁶: Չամչեան յաջորդաբար իր այս համոզումը կը յայտնէ դե'ռ աւելի յստակ եւ որոշ բառերով, գրելով թէ որքան անոնք փափաքին տեսնել ու խօսիլ իր հետ, այնքան աւելի կը զգուշանայ անոնցմէ, «որոց զոմանս, մանաւանդ թէ զամենեսին գտի կակղացեալս. եթէ այլազգ իմն թոյլտուութիւն լինէր, ամենեքին սոքա եւ այլք ընդ սոսա մեր լինէին. եւ եթէ զճշմարիտն կամիցիմ ասել՝ յայնպիսի վիճակի տեսանեմ զհայս, յորպիսում ոչ կարծէի, եւ եթէ այլուստ եւ ի կողմանէ այլոց չկայր ինչ խափան՝ ազգն այժմ բոլոր ընդունէր»²⁷:

Այս տողերը ցոյց կու տան թէ որքան մեծ դեր ունեցած է Չամչեանի Պատմութեան գիրքը: Շուրջ երկու դար առաջ Չամչեան մը առանձին ըրած է այն ինչ այսօր Տիեզերական ժողով մը պիտի փորձէ ընել: Դժբախտաբար ներքին բաժանումները, նախանձն ու անհամաձայնութիւնները պատճառ եղած են որ Քրիստոսի եկեղեցին չգտնէ իր ինքնութիւնը այնպէս ինչպէս կը ներկայանայ Աւետարանի կամ պատմութեան ընթացքին, որոնց համադրութիւնը կարելի է նկատել Պատմութիւն Հայոցը, իր բարեբար դերով որ ունեցաւ Եկեղեցւոյ պատմութեան եւ հոգիներու մէջ:

* * *

Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ որդիներէն ոմանք, սակայն, նոյն կերպով չողջունեցին Հայոց Պատմութիւնը. եղան ոմանք որ գնահատելով հանդերձ՝ զգուշացան անոր մօտենալէ, վախճալով որ Հայ եկեղեցին կորսնցնէ իր ինքնութիւնը՝ սխալ քայլ մը առնելով: Ասոնցմէ մեծագոյնը եղաւ Յովսէփ Արքեպ. Արղութեանց, ապագայ Կաթողիկոսը, որ 1791 եւ 1792 տարիներուն Մատրասի մէջ տպել տուաւ փոքր տետրակներ, զգուշացնելու համար Հայ ժողովուրդը Հայոց Պատմութեան, յայտարարելով թէ «նենգամիտ Չամչեան այն մոլորեցուցանել դիտէ զՀայաստանեայց լուսաւորչադաւան եկեղեցի»²⁸, եւ որով արգելեց անոր ընթերցումը:

Իր նամակներէն մէկուն մէջ, Չամչեան կը յիշատակէ անձնաւորութիւն մը, որու անունը քողարկեալ կերպով կը յայտնէ ըսելով՝ «Երկայնաբազուկ կատաղին որ ի Գրիգորիպոլիս»: Սա լսելով Չամչեանի Պոլիս գտնուիլը՝ կը գրէ տիրացու Մանասէի, որ նկատուած էր

26. Հ.Մ.Զ. Պոլիսէն, 10 Մայիս, 1795ին, առ Ս.Մ.Ա., Վենետիկ:

27. Հ.Մ.Զ. Պոլիսէն, 25 Յունիս 1795ին, առ Ս.Մ.Ա., Վենետիկ:

28. Այս մէջբերումը կատարած ենք Չամչեանի առ Մելքոնեան գրած 10 Նոյեմբ. 1795 թուակիր նամակէն. դժբախտաբար չունինք մեր տրամադրութեան Արղութեանի գրած տետրակներու օրինակները:

Պոլսոյ տասը դպրատուններու մէջ դասաւանդողներու գլուխը՝ կը գրէ՝ նախ ամբոստակով որ Չամչեան այնքան արդիւնալի աշխատանք տանելէ ետք՝ ժողովուրդը մոլորութեան կ'առաջնորդէ, ու կը յանձնարարէ որ «զգուշացին հայք յինէն, կը գրէ Չամչեան, գուցէ չըջնացին ի կաթոլիկութիւն»²⁹։

Ջրպետեան Յակոբ Շահանի դիրքը

ԺԸ. դարու առաջին տասնամեակին Փարիզի մէջ իր գործունէութեամբ կը փայլի Յակոբ Շահան Ջրպետ, որ կը ստորագրէ Պաշտօնատար եւ Բարգման կայսերական գրքատան։ Գիտնական անձ ըլլալով՝ Ս. Ղազարի միաբաններուն հետ կապ հաստատած է նամակով, որոնք բոլորն ալ հետաքրքրական են իրենց բովանդակութեամբ, նոյն անձին գիտական նուաճումներուն ծանօթանալու համար։ Մեզ կը հետաքրքրէ Ջրպետի նամակներէն միայն երեքը, գրուած 1806–1808 տարիներուն, ուղղուած Չամչեանի, Պոլսոյ Յովհաննէս Պատրիարքին եւ էջմիածնի Դանիէլ Կաթողիկոսին. երեքն ալ հարազատ ինքնագիր նամակներ են, բայց թէ ինչպէս հասած են Ս. Ղազարի դիւանը՝ կ'անգիտանանք։

1806ին, Ջրպետ օգտուելով Չամչեանի Պատմութիւնէն, հրատարակած է գաղղիբէն լեզուով Հայոց Պատմութիւն մը, եւ 30 Յուլիս թուակիր նամակով՝ գիրքէն օրինակ մը կ'ընծայէ Չամչեանի, գրելով հետեւեալը. «Յորդորեալ ի բազմարդին աշխատանաց Ընկերութեան Վանաց ձերոց եւ մանաւանդ գերապատիւ անձին Հայրութեանդ ի գործ Պատմագրութեան ազգին մերոյ տառապելոյ, սպասէի դիպող ինչ ժամանակի, առ ի շնորհապարտ հանդիսանալ առ երախտիս Հօրդ պատուականի, եւ ցանկալով իմ ընթանալ զհետ շաւղաց Վարդապետիդ եւ միանգամայն ծանուցանել ինչ ինչ ի կարեւոր իրաց պատմութեան հայկազնեայցս՝ ազգացն եւրոպացւոց, քաջալերեցայ ի լոյս ընծայել զսակաւաբան մատենան զայս հատուկտիր գլխովք, զոր նուիրեալ Հայրութեանդ՝ աղաչեմ ընդունել, ո'չ ըստ արժանաւորութեան իրին, այլ իբր զգուզնաքեայ իմն ի քոյոց առեալ՝ ի նշան սիրոյ արժանապատ-

29. «Երկայնաբազուկ կատաղին որ ի Գրիգորիաօլիս, լուեալ ի բազմաց զգալուստ իմ այսր, գրեալ է առ իւրսն, եւ տիրապէս առ տիրացու Սանասէն, որ է իբր քօռեւսպօստէնթնորա, ի կողմանէ Շնորհ Սկրտիչ ամիրային, եւ է գլուխ տիրացուաց տասն դպրատանց քաղաքիս։ Զօրութիւն բանից նորա գրելոց բովանդակի յայս, զի զգուշացին հայք յինէն, գուցէ չըջնացին ի կաթոլիկութիւն։ Գրէ զինէն զանճոռնի գովութիւնս հանդերձ արհամարհանօք. Ափսոս նմա, ասէ, զի աշխատեալ է յոյժ եւ ի մոլորութիւն առաջնորդէ։ Գրեալ է առ տիրացուն այն, զի եկեալ առ իս՝ ընծայեցէ զողջոյն սիրոյ ի դիմաց իւրոց եւ յարգեսցէ զիս թունալից շողջօրթութեամբ։ Այն ախմարն ալ կարծելով թէ ես պիտի հաւատամ իրեն, բանայ թուղթը ու կարդայ»։ (Հ.Մ.Զ. 25 Փետր. 1796ին, առ Ս.Մ.Ա.)։

ուողին անձին Հայրութեանդ: Եւ աղաչեմ զՀայրութիւնդ արժանի դատել զիս ներողութեան եւ օրհնութեանց, եւ ընդունել զուխտ դաւանման սիրոյ եւ բարեկամութեան առ Ձեզ. մնամ...»: Երախտագիտական զգացումներով լի նամակ մըն է գրուածը, ուր յատկապէս մեր ուշադրութիւնը կը գրաւէ ի քոյոց առեալ բացատրութիւնը, նշան թէ օգտուած է Զամչեանի Պատմութենէն: Անկեղծ չէ սակայն Ջրպետ, իր յայտնած զգացումներուն մէջ:

Ջրպետի երկրորդ նամակը, գրեթէ նոյն թուականով (28 Յուլիս 1806), ուղղուած է Պոլսոյ Յովհաննէս Պատրիարքին, որու կը նուիրէ յիշեալ գիրքէն օրինակ մը, հետեւեալ ընծայականով. «Վեհափառ իմ Հայր. զմատեան ինչ պատմական զազգիս Հայոց շարադրեալ տպագրեցի յայսոսիկ աւուրս, գաղղիական լեզուաւ, առ ի պարծանս Արամեան տոհմի, առ ի ծանուցանել եւրոպական ազգաց զմեծամեծ քաջութիւնս եւ զգովանի գործս նախնեաց մերոց, եւ առ ի վրէժխնդիր ելանել ընդդէմ ինչ ինչ կեղծուպատիր իրաց Զամչեանն Պատմութեան»³⁰:

Երրորդ նամակը, գրուած 3 Նոյեմբեր 1808ին, ուղղուած է Էջմիածնի Դանիէլ Կաթողիկոսին: Յետ իմացնելու թէ Փարիզ հասած է Կաթողիկոսին առ Նափոլէտն ուղղած նամակը, կու տայ յարակից ծանօթութիւններ անոր մասին, ապա կը ծանուցանէ գաղղիական լեզուով Պատմութեան հատոր մը տպած ըլլալը, «առ ի ցուցանել զանչափ անստուքիւնս Զամչեանն Պատմութեանն», օրինակ մը կը նուիրէ Կաթողիկոսին, խնդրելով փոխարէն պատմական եւ տեղագրական ծանօթութիւններ, որովհետեւ «յուսամ յետ ժամանակաց ինչ տպել նաեւ զբազմահատոր Ընդհանուր Պատմութիւնս»:

Թէ որոնք են երկու հեղինակներու – Զամչեանի ու Ջրպետի – տարաձայնութեան կէտերը, որոնք են Զամչեանի ինչ ինչ կեղծուպատիր իրացը եւ զանչափ անստուքիւնս, որոնք դէմ վրէժխնդիր կը ներկայանայ Ջրպետ, թէեւ դիւրաւ կարելի է գուշակել, սակայն առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ նիւթ կը համարինք:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

30. Ջրպետ իր այս նամակին մէջ կը ծանուցանէ թէ «ունիմ սկսեալ եւ զլիակատար Պատմութիւն Հայոց ի վերայ ամենայն քաղաքական, զինուորական, եկեղեցական եւ գիտական գործառնութեանց, ի ծագմանէ ազգին մերոյ մինչեւ եւ ցայժմ, զոր շարունակեմ օր ըստ օրէ ըստ չափու տեղեկութեանց, զորս հաւաքեմ զորչափ եւ զօրեմ, ըստ չափու կարողութեան առանձնութեանս. եւ եթէ Տէր կամեսցի՝ ի կատար հասուցեալ տպագրել ունիմ»:

Résumé

LES ÉCHOS DE L' «HISTOIRE DES ARMÉNIENS»
DU P. MIKAYEL C'AMC'IAN

P. SAHAK DJEMDJEMIAN

En cet article l'Auteur nous présente les idéologies de deux écoles tout à fait différentes l'une de l'autre, surtout en ce qui concerne les traditions et l'Orthodoxie de l'Eglise arménienne. D'un côté nous avons «gli Alunni» ou bien «les Collégiens», c'est-à-dire le clergé arménien qui ayant fait ses études à Rome au Collège de la Propaganda et Fide, avait tendance à une latinisation systématique des traditions religieuses arméniennes. De l'autre côté nous trouvons l'Ecole des Pères Mekhitaristes qui tout en affirmant la Catholicité de l'Eglise, défendait, et continue encore aujourd'hui, l'Orthodoxie de l'Eglise arménienne et la pureté ainsi que la fidélité aux traditions théologiques et liturgiques de cette Eglise.

Le R. P. Mikayel C'amc'ian, membre de la Congrégation Mékhitariste de Venise, publia en les années 1784, 1785, 1786, les trois gros volumes de l'«Histoire des Arméniens», ayant comme principale préoccupation la tâche de présenter les personnages religieux historiques de l'Eglise arménienne dans toute leur fidélité, ainsi que de défendre l'Orthodoxie des traditions séculières de l'Eglise arménienne. «Gli Alunni» de Costantinople, ainsi qu'un bon nombre de missionnaires latins, à la parution de cet œuvre colossal, en profitent pour démontrer soit à l'Auteur qu'à la Congrégation à laquelle il appartient, les éléments hérétiques, à leur dire, de la tradition de l'Eglise arménienne.

C'est donc de cette controverse animée que nous parle l'Auteur, nous donnant tout une série de faits historiques, cueillit çà et là des Archives de Saint Lazare.

A la fin de l'article, l'Auteur nous montre aussi la position officielle de l'Eglise arménienne apostolique vis à vis de l'«Histoire des Arméniens» du P. C'amc'ian, qui tout en approuvant l'œuvre, dénotent une préoccupation pour l'influence que pourrait causer ce livre sur les fidèles de l'Eglise arménienne apostolique, les amenant à une adhésion aux idées du P. C'amc'ian.